

OGAHIYNING “ZUBDAT UT-TAVORIX” ASARIDA TARIXIY KOLORIT VA BADIY TALQIN UYG‘UNLIGI

Atadjanova Saodat Atadjanovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti doktoranti,

+998972999100, saodat.atajonova@gmail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr o‘zbek adabiyoti va tarixshunosligining yirik namoyandasi Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar sarasi”) asari badiiy-tarixiylik prizmasi orqali tahlil qilinadi. Asarda real tarixiy voqelikning badiiy talqin bilan uyg‘unlashuvi, muallifning “ideal hukmdor” konsepsiyasiga yondashuvi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Ogahiy, “Zubdat ut-tavorix”, tarixiy-adabiy nasr, tarixiy kolorit, badiiy talqin, sa’j, memuar-qissa, Rahimqulixon.

Аннотация: В данной статье через призму художественного историзма анализируется произведение «Зубдат ут-таварих» Мухаммада Ризы Агахи, крупнейшего представителя узбекской литературы и историографии XIX века. В работе исследуется гармония реальной исторической действительности с художественной интерпретацией, а также подход автора к концепции «идеального правителя».

Ключевые слова: Агахи, «Зубдат ут-таварих», историко-литературная проза, исторический колорит, художественная интерпретация, садж (рифмованная проза), мемуарная повесть, Рахимкули-хан.

Abstract: This article analyzes "Zubdat ut-Tavorikh", a work by Muhammad Riza Ogahi, a prominent figure in 19th-century Uzbek literature and historiography, through the prism of artistic historicity. The study explores the harmony between real historical reality and artistic interpretation in the work, as well as the author's approach to the concept of the "ideal ruler."

Keywords: Ogahi, "Zubdat ut-Tavorikh", historical-literary prose, historical color, artistic interpretation, saj (rhymed prose), memoir-story, Rahimqulikhon.

Muhammad Rizo Ogahiy nafaqat mumtoz she’riyatda Navoiy an’alarining davomchisi, balki o‘zbek memuar-qissachiligi va tarixnavisligining yangi bosqichini boshlab bergan ijodkordir. Uning “Zubdat ut-tavorix” asari Xiva xonlaridan Rahimqulixon davri (1843–1846) voqealarini qamrab olgan bo‘lib, o‘zining betakror badiiy shakli va faktik materiallarining boyligi bilan ajralib turadi. Akademik

V.V.Bartold ta'riflaganidek, Ogahiy asarlari tarixiy voqealarni bayon etishda Qo'qon va Buxoro xonliklari tarixiga doir boshqa manbalarni ortda qoldiradi.

“Zubdat ut-tavorix” Ogahiyning “Firdavsu-l-iqbol” va “Riyozi-d-davla”dan keyingi uchinchi yirik tarixiy asaridir. Asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda Rahimqulixonning tug'ilishi, ilm o'rganishi va Hazorasp hokimi sifatidagi faoliyati, ikkinchi qismda esa uning saltanat taxtiga o'tirganidan to vafotigacha bo'lgan voqealar bayon etiladi.

Asarning o'ziga xosligi shundaki, u asosan sa'jli nasrda (nasri musajja'da) bitilgan. Unda qasida, masnaviy, g'azal, ruboiy, qit'a va ta'rix kabi she'riy janrlar nasriy matn bilan uzviy bog'lanib ketgan. Bu esa asarni quruq tarixiy yilnomadan yuksak badiiy asar darajasiga ko'taradi. Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida keltirilgan lirik merosi haqida Q.Munirov, S.Ro'zimboyev, A.Ahmedov, N.Jabborov, N.Shodmonov, A.O'rozboyev, Q.Sultonova, I.Ismailov, H.Nazirova, I.Bekchonov, N.Polvonov, A.Pirimqulov, M.Matyoqubovalar o'z fikrlarini bildirishgan.

Ogahiyning “Zubdat ut-tavorix” asari shunchaki quruq yilnoma emas, balki XIX asr Xiva xonligi hayotining jonli epik tasviridir. Asarda tarixiy kolorit – XIX asr Xiva xonligidagi ijtimoiy-siyosiy muhit, harbiy yurishlar va saroy hayoti real tasvirlarda namoyon bo'ladi. Biroq Ogahiy bu ma'lumotlarni shunchaki qayd etmaydi, balki ularga badiiy jilo beradi. Manbaga e'tibor qaratsak, tarixiy kolorit va badiiy talqinning uyg'unligi bir necha fundamental jihatlarida namoyon bo'ladi:

Birinchidan, asardagi portret yaratish mahorati va “komil hukmdor” konsepsiyasi. Rahimqulixon obrazi asarda odil shoh ideali sifatida gavdalantiriladi. Muallifning fikricha, hukmdor uch fazilatga: oliy nasab, ilm-ma'rifat va harbiy mahoratga ega bo'lishi shart. Rahimqulixonning “ulumning barcha qavoidig'a mahorati tamom” ekani va “dahri holi unga jilvagar”ligi mubolag'a va tashbehli jumlar bilan tasvirlanadi [1.40-41]. Ogahiy Rahimqulixon siymosini chizar ekan, an'anaviy tarixnavislikdagi kabi faqat uning tug'ilishi va taxtga chiqishini bayon etish bilan cheklanmaydi. Muallif xonning shaxsiyatiga badiiy jilo beradi. Asar matnida keltirilishicha, Rahimqulixon nafaqat davlat arbobi, balki “ilm-u hunar daryosining g'avvosi” [1.37] sifatida talqin qilinadi. Uning ilmga bo'lgan ishtiyoqi, olimlar bilan suhbatlari shunday badiiy bo'yoqlarda tasvirlanganki, natijada tarixiy shaxs badiiy obraz darajasiga ko'tarilgan. Bu yerda Ogahiyning maqsadi tarixiy fakti saqlagan holda, kitobxonda estetik zavq uyg'otadigan ideal shoh portretini yaratishdir.

Ikkinchidan, harbiy-siyosiy voqealar tasviridagi peyzaj va kolorit. Asarda Xiva qo'shinlarining Marv va Chorjo'y yo'nalishidagi yurishlari, turkman qabilalari (solur, soriq) bilan bo'lgan to'qnashuvlar tasvirida Ogahiy o'zining shoirlik mahoratini ishga soladi. Tarixiy hujjatlarda faqat g'alaba yoki mag'lubiyat qayd etilsa, Ogahiyda bu

jarayon dinamik tasvirlar orqali beriladi. Masalan, qo'shinning yo'lga chiqishi tasvirida "bayroqlarning hilpirashi", "otlarning dupuri" va "sahroning chang-to'zoni" shunday tasvirlanadiki [1.44], o'quvchi o'sha davrning harbiy atmosferasini (koloritini) bevosita his qiladi. Ayniqsa, Marv qal'asining qamal qilinishi va dushman hiylalarining fosh etilishi epizodlarida badiiy to'qima va tarixiy haqiqat shunchalik uzviy bog'langanki, asar memuar-qissa janriga yaqinlashadi.

Asarda harbiy to'qnashuvlar (masalan, Marv bo'yidagi janglar) shunday tasvirlanadiki, o'quvchi ko'z o'ngida jonli manzara hosil bo'ladi. "Shamshirlar tig'i qizil qon" bo'lgani va "aduv'ga ro'zi ofat" bo'lgani kabi tasvirlar tarixiy voqeaning badiiy hissiy quvvatini oshiradi:

Bo'lub shamshirlar tig'i qizil qon,

Ayon etdi hujumi shoxi marjon.

Sochib qon nayzalar no'gi sarosar –

Ki, o't sochg'ay damidin xayli ajdar.

Bo'lub ul kun aduv'ga ro'zi ofat,

Dema ofat, degil ro'zi qiyomat [1.170].

Uchinchidan, nasri musajja' (qofiyali nasr)ning funksional roli. "Zubdatu-t-tavorix"ning tili o'ta murakkab va jozibador. Ogahiy sa'j usulidan foydalanib, tarixiy faktlarga musiqiylik baxsh etadi. Masalan, xonning saxovati haqida gapirganda "karam" va "diram", "ehson" va "imkon" kabi so'zlarni juftlab keltirishi matnning ta'sir quvvatini oshiradi. Bu uslub o'sha davr saroy adabiyoti talabi bo'lishi bilan birga, Ogahiyning individual uslubini – voqelikni badiiy filtrlash mahoratini ko'rsatadi.

Ogahiy nasrda sa'jning turli shakllarini (mutarraf, mutavozin, mutavoziy) mahorat bilan qo'llaydi. Masalan, bazmlar tasvirida "lavoziim – marosim", "intiho – inqizo" kabi sa'jdosh so'zlar qo'llanishi asar tilining musiqiylikni ta'minlagan:

"Tonglasi, shanba kuni Ishmaga tushub, jalo-datshior va sadoqatosor mulozimlarni solim va g'onim murojaat qilg'on xabarining e'lomi uchun hazrati zillullohiyning ostoni oliysi mulozamatig'a irsol qildi" [1.180].

"Afozildin to arozil amniyat bo'stonida ishrat bodasidin mast, a'oliydin to asofil davlat ayvonida rohat shohidi vaslig'a payvast bo'lub, ko'ngullari xohishicha tarab bazmin qurdilar" [1.39].

"Rahimquli Muhammad Bahodirxon ... lutf-u inoyat qavoidi bila a'oliy va asofilni komyob va shodkom qildi" [1.32].

To'rtinchidan, xalq hayoti va ijtimoiy manzara. Asarda faqat saroy hayoti emas, balki xalqning turmushi, kanallar qazilishi (masalan, Shovot kanali bilan bog'liq voqealar), dehqonchilik va madaniy qurilishlar ham o'rin olgan. Ogahiy bu o'rinlarda tarixiy aniqlikni saqlashga intiladi: qaysi yili, qaysi hududda qancha ishchi kuchi sarflangani,

xalqning bu islohotlarga munosabati realistik bo‘yoqlarda berilgan. Biroq bu realistik tasvirlar ham shoirona tashbehlar (“elning ko‘nglini obod qilmoq – olamni obod qilmoq” [1.48]) bilan bezatilgan.

Xulosa qilib aytganda, Ogahiy “Zubdat ut-tavorix”da ham muarrix, ham ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi. Tarixiy fakt asar uchun “suyak” (skeleton) vazifasini o‘tagan bo‘lsa, badiiy talqin va til jozibasi unga “jon” bag‘ishlagan. Bu uyg‘unlik asarni shunchaki tarixiy manba emas, balki o‘zbek adabiyoti tarixidagi eng nodir tarixiy-adabiy asar namunasi sifatida e’tirof etishga asos bo‘ladi.

Rahimqulixon Ogahiyga murojaat qilib, “*ishi kishidan zikri jamil yodgor qolsa*” degan niyat bilan ushbu kitobni yozishni buyuradi. Hukmdorning “*Senga lozimdirkim, bizning ismi humoyunimizga mushtamil bir kitobi balog‘atintisob murattab qilgay*” [1.33] degan amri “Zubdatu-t-tavorix”ning dunyoga kelishiga sabab bo‘lgan.

“Zubdat ut-tavorix” asari o‘zbek adabiyoti tarixida tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima (yoki talqin) uyg‘unligining yuksak namunasi. Ogahiy tarixiy shaxslar va voqealarni tasvirlashda ularni badiiy obraz darajasiga ko‘taradi, natijada asar ham ilmiy-tarixiy, ham badiiy-estetik qimmatga ega bo‘ladi. Bugungi kunda ushbu merosni o‘rganish yosh avlodga tariximizni badiiy jozibador tilda yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Zubdatu-t-tavorix”. – Toshkent: “Sharq”, 2019. – B. 6.
2. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 63.
3. زبدة التواريخ. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti. 821 / III.